

MARCIN W. BUKAŁA

O niesłuszności deprecjonowania rozważań ekonomicznych Arystotelesa*

On the Groundlessness of 'Depreciating Aristotle' Economic Considerations

ABSTRACT: The economic views of the author of *Nicomachean Ethics*, *Politics* and *Economics* have been the subject of a series of studies of historians of philosophy and historians of economic thought. Important works have also been created, showing the usefulness of Aristotelian concepts for contemporary understanding of the economic exchange issues. Extensive literature on this topic is, unfortunately, often overlooked in some syntheses and handbooks concerning the history of economic ideas, including *Filozofia ekonomii* by M. Gorazda. The author of this article refers, polemically, to the comments on Aristotle contained in the synthesis by Gorazda and in the publication by J. Huerta de Soto, on which Gorazda relies.

The text demonstrates that the incomplete nature of Aristotle's economic analysis and his philosophy of economic life does not preclude their timeliness and usefulness for further analytical studies. This is confirmed, among others, by the cited remarks of J. Schumpeter, contemporary studies of R. Crespo, and detailed analytical works based on the Aristotelian assumptions, such as the work of J. M. Bocheński. In the perspective of "philosophy of economic exchange" and „philosophy of economics”, Aristotle's contribution is much more than just a historical curiosity.

KEY WORDS: Aristotle • "Nicomachean Ethics" • "Politics" • history of economic thought • history of ancient philosophy • history of medieval philosophy • philosophy of economics • Józef Maria Bocheński • Marcin Gorazda • philosophy of enterprise

Uwagi wprowadzające

W klasycznej już historii analizy ekonomicznej Joseph Schumpeter – czołowy przedstawiciel ekonomii szkoły austriackiej – poświęca Arystotelesowi sporo miejsca¹. Podkreśla, że u Stagyryty znajdujemy między innymi analizę podziału pracy, wymiany barterowej i koncepcję pieniądza.

* Podjąłem niniejsze zagadnienie widząc potrzebę odniesienia się do uwag na temat Arystotelesa zaprezentowanych w książce: M. Gorazda, *Filozofia ekonomii*, Kraków 2014.

¹ J. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, New York 1954, s. 57–65.

Według Schumpetera Arystoteles nie przedstawił natomiast rozwiniętej analizy wartości ekonomicznej.

Poglądy ekonomiczne autora *Polityki i Etyki nikomachejskiej* były przedmiotem wielu innych opracowań w perspektywie historii idei ekonomicznych. Powstały również ważne prace ukazujące ich przydatność dla współczesnego pojmowania problematyki wymiany ekonomicznej. W perspektywie historycznej temat był poruszany przez specjalistów zajmujących się myślą starożytną, takich jak zwłaszcza Joseph Soudek, Moses Finley i Marian Wesoły². W nurcie badań ukazującym miejsce Arystotelesa w całej historii myśli ekonomicznej na uwagę zasługują szczególnie prace Barry Gordona (często polemiczne w stosunku do Schumpetera)³, teksty zamieszczone w syntezie *Pre-classical Economic Thought*⁴ oraz uwagi kolejnego przedstawiciela szkoły austriackiej – Murraya T. Rothbarda⁵.

Istotną inspiracją do badań nad ideami ekonomicznymi Arystotelesa było również ich znaczenie dla późniejszych myślicieli średniowiecznych, a zwłaszcza dla Jana Burydana oraz Mikołaja z Oresme i ich poglądów na temat pieniądza. Bardzo ważny wkład do poznania tej części myśli Stagiryty wniosły opracowania Émile Bridrey'a, Odda Langholma i innych mediewistów⁶. Można więc mówić o tradycji studiów mediewistycznych nad

² J. Soudek, *Aristotle's Theory of Exchange: An Inquiry into the Origin of Economic Analysis*, „Proceedings of the American Philosophical Society”, t. 96, 1952, nr 1, s. 45–75; M. I. Finley, *Aristotle and Economic Analysis*, [w:] *Articles on Aristotle*, II. *Ethics and Politics*, ed. J. Barnes et al., London 1977, s. 140–158; M. Wesoły, *Aristotle's Conception of Justice as Equality*, „Eos” 1989, nr 77, s. 211–220.

³ Swoje wyniki badań nad Arystotelesem autor ten zestawił w syntezie: B. Gordon, *Economic Analysis before Adam Smith: from Hesiod to Lessius*, London 1975 (rozdz. 3); por. M. Alter, *Aristotle and the Metalist Tradition: A Note*, „History of Political Economy” t. 14, 1982, nr 4, s. 559–563.

⁴ T. Lowry, *The Greek Heritage in Economic Thought*, [w:] *Pre-classical Economic Thought. From the Greeks to the Scottish Enlightenment*, ed. T. Lowry, Boston 1987, s. 7–30; W. Campbell, *The Old Art of Political Economy* [w:] *ibidem*, s. 31–42; zob. również: G. Spychalski, *Myśl społeczno-ekonomiczna starożytności i średniowiecza*, Łódź 2000, s. 104–149.

⁵ M. T. Rothbard, *Economic Thought before Adam Smith*, „An Austrian Perspective on the History of Economic Thought”, t. 1, Auburn 2006, s. 13–18.

⁶ E. Bridrey, *La théorie de la monnaie au XIV siècle: Nicole Oresme. Étude d'histoire des doctrines et des faits économiques*, Paris 1906 (przed nim krytyczne studia nad koncepcjami monetarnymi Orezmizusa zapoczątkował we Francji Ludwik Wołowski). O. Langholm, *Wealth and Money in the Aristotelian Tradition. A Study in Scholastic Economic Sources*, Bergen 1983; *idem*, *Economics in the Medieval Schools. Wealth, Exchange, Value, Money & Usury According to the Paris Theological Tradition, 1200–1350*, Leiden–New York–Köln 1992, s. 168–197; A. Lapidus, *Metal, Money and the Prince: John Buridan and Nicholas Oresme after Thomas Aquinas*, „History of Political Economy”, t. 29, 1997, nr 1, s. 21–53, <<https://hal-paris1.archives-ouvertes.fr/hal-00344926/document>> (dostęp: 21.10.2019); M. W. Bukala, *Zagadnienia ekonomiczne w nauczaniu wrocławskiej szkoły*

ekonomicznymi koncepcjami w *Etyce nikomachejskiej* i w *Polityce* (a także w *Ekonomice*, choć w niej na pierwszy plan wybija się akurat zagadnienie relacji rodzinnych). Przedmiotem tych studiów są *Aristoteles Latinus* i jego średniowieczni komentatorzy: przede wszystkim zachodni, ale również bizantyńscy i arabscy.

Nie brakuje też prac pokazujących znaczenie koncepcji Arystotelesa dla współczesnej ekonomii, na szczególną uwagę zasługują badania Ricarda Crespo⁷ i Rodericka Longa⁸. Zarazem Arystoteles stanowi ważny punkt odniesienia w filozofii gospodarczej, między innymi dla Józefa Marii Bocheńskiego⁹.

Deprecjacja Arystotelesa u Jesusa Hurty de Soto i Marcina Gorazdy

Literatura poświęcona poglądom ekonomicznym Arystotelesa jest istotnie obszerna, choć niestety słabo znana autorom niektórych podręczników i syntez historii idei ekonomicznych. Należy do nich *Filozofia ekonomii* Marcina Gorazdy¹⁰. Nie uwzględniając żadnych prac specjalistycznych dotyczących Arystotelesa¹¹, autor cytuje w tym kontekście jedynie krótki tekst Jesusa Huerta de Soto, który nie wnosi jednak do badanego zagadnienia nowych elementów i ma raczej publicystyczny charakter (podobnie jak cała internetowa seria *Mises daily articles*, w której artykuł opublikowano)¹².

dominikańskiej w późnym średniowieczu, Wrocław 2004, s. 63–93 (rozdz. 3. „Myśl ekonomiczna Arystotelesa i jej średniowieczna recepcja”); zob. również studia Pavla Blažka nad średniowieczną recepcją *Ekonomiki*.

⁷ Podsumowane w pracy: R. Crespo, *Aristotle on the Economy*, „Philosophia”, 2010, s. 39–68.

⁸ R. Long, *Realism and Abstraction in Economics: Aristotle and Mises versus Friedman*, „The Quarterly Journal of Austrian Economics”, t. 9, 2006, nr 3, s. 3–23.

⁹ J. M. Bocheński, *Uwagi filozoficzne o przedsiębiorstwie przemysłowym*, przeł. S. Czech, [w:] *Rozwój przedsiębiorstwa. Problemy teorii i dylematy praktyki*, red. A. Czech, Katowice 1991, s. 105–124, na podstawie tekstu niem.: *Zur Philosophie der industriellen Unternehmung*. Vortrag gehalten am 18. März 1985, Zürich 1985 (Bank Hofmann AG – Zuerich, 13), s. 1–32 (opublikowane również w innym przekł. w: *idem, Logika i filozofia. Wybór pism*, red. J. Parys, Warszawa 1993, s. 162–186).

¹⁰ M. Gorazda, *Filozofia ekonomii*, *op. cit.*, s. 40–52.

¹¹ W bibliografii umieszcza jedynie *History of Economic Analysis* Schumpetera, do którego uwag o Arystotelesie nie odnosi się jednak w żaden sposób w samej pracy.

¹² J. Huerta de Soto, *Economic Thought in Ancient Greece*, „Mises daily articles”, <<https://mises.org/library/economic-thought-ancient-greece>>. Przy okazji należy nadmienić, że Gorazda niewłaściwie cytuje nazwisko hiszpańskiego ekonomisty jako „de Soto” zamiast „Huerta de Soto”, mylnie biorąc nazwisko Huerta za drugie imię (co może budzić błędne skojarzenia z Domingo de Soto, †1560, który wniósł skądinąd istotny wkład do etyki gospodarczej).

J. Huerta de Soto wprawdzie słusznie wymienia analityczne osiągnięcia Arystotelesa (najwyraźniej idąc śladem wymienionych już przedstawicieli szkoły austriackiej: Schumpetera i Rothbarda). Zarazem jednak skupia się głównie na słabym punkcie myśli Stagiryty (skądinąd wiele razy wskazywanym już w literaturze), którym było lekceważenie pracy rzemieślniczej oraz nieufne podejście do handlu i przedsiębiorczości. Arystoteles uważał bowiem za główne źródło bogactwa samą naturę, doceniał więc przede wszystkim pracę polegającą na uzyskiwaniu bogactwa z uprawy ziemi. Niski status przypisywał wytwórczości rzemieślniczej i kupiectwu. O handlu dobrze wyrażał się jedynie wówczas, gdy chodziło o wymianę podporządkowaną ekonomice, czyli zarządzaniu majątkiem. Zaznacza się tu Arystotelesowe przeciwstawienie sztuki gospodarstwa domowego (*oikonomia*) sztuce gromadzenia pieniędzy (*chrematystyka*)¹³. W *Polityce* Stagiryta nieufnie podchodzi do handlu, o ile traktowany jest jako odrębne źródło zarobkowania, zalicza go do chrematystyki; natomiast w *etyce nikomachejskiej* pomija rolę pośredników, gdy wskazuje na konieczność wymiany pomiędzy producentami różnych dóbr. To skłania Huertę de Soto do stwierdzenia: „Aristotle followed the Socratic tradition of undervaluing work and entrepreneurial profit”¹⁴.

Ocena ta jest w pewnej mierze słuszna. Bliższa analiza pokazuje jednak, że Arystoteles wprawdzie nie doceniał roli kupców, ale jego podejście związane było z konsekwentnym stawianiem w każdej dziedzinie w centrum uwagi przedmiotu działania i wynikającego z niego celu, a nie motywacji podmiotu, związanej przykładowo z dążeniem do osiągnięcia bogactwa. Ten aspekt objaśnił Stagiryta na przykładach wodza i lekarza:

Męstwo bowiem nie przejawia się w robieniu pieniędzy, lecz w okazywaniu odwagi, podobnie jak [nie w robieniu pieniędzy objawia się] talent wodza czy lekarza, ale w odnoszeniu zwycięstwa, lub w niesieniu pomocy zdrowotnej. A jednak owi ludzie całą swą umiejętność rozwijają dla zdobycia pieniędzy, jak gdyby to było celem i jakby wszystko winno było do jego osiągnięcia zmierzać¹⁵.

Interpretując tę myśl można powiedzieć, że Arystoteles akcentował znaczenie celu i mianem tego w każdej działalności. Jednakże dla kupca zysk jest w pewnym sensie sprawdzianem efektywności zawodowej. A użyteczność społeczna kupiectwa – porównywalna na zasadzie analogii do celów

¹³ Arystoteles, *Polityka*, I, 3 (1256a–1258b), *translatio cit.*, s. 33–39; por.: J. Soudek, *Aristotle's Theory of Exchange...*, *op. cit.*; M. W. Bukala, *Zagadnienia ekonomiczne...*, *op. cit.*, s. 72–76.

¹⁴ J. Huerta de Soto, *Economic Thought in Ancient Greece*, *op. cit.*

¹⁵ Arystoteles, *Polityka*, I, 3 (1258 a), *translatio cit.*, s. 38.

immanentnych działalności wodza lub lekarza – realizowana jest głównie pośrednio. Dlatego Arystoteles pozytywnie postrzega handel podporządkowany ekonomicie. Dopiero autorzy średniowieczni zaproponowali ujęcie, w którym kupiec zabiegając o zysk stara się zarazem być użytecznym dla społeczności, wspierając tym samym pośrednio – ale intencjonalnie! – dobro wspólne¹⁶ (w XII wieku w komentarzu Awerroesa do *Etyki nikomachejskiej* rola kupców została silniej doceniona, a na początku kolejnego stulecia w *Summa paenitentiae* u św. Rajmunda z Penyaafort oraz we franciszkańskiej tzw. *Summie brata Aleksandra*, autorstwa Aleksander z Hales i jego uczniów, przedstawione zostały podstawy etyki kupieckiej i koncepcja godziwego zysku¹⁷).

W swojej krytyce Arystotelesowego podejścia do pracy, przedsiębiorczości i handlu cytowany Huerta de Soto nie czyni też (inaczej niż Schumpeter!) rozróżnienia między wysiłkiem analitycznym a wpływem kultury na badane koncepcje. W konsekwencji nie dostrzega, że na nieufne podejście Arystotelesa do kupiectwa zasadniczy wpływ miała właśnie kultura, w której był zanurzony. Był w niej proponowany wzór obywatela oddanego życiu intelektualnemu i działalności publicznej, a wolnego od pracy fizycznej i przyziemnych trosk związanych z prowadzeniem interesów (*nota bene* od czasów renesansu wzór ten miał również istotny wpływ na kulturę Europy nowożytnej¹⁸).

Huerta de Soto zdecydowanie negatywnie ocenia także Arystotelesowy model „proporcjonalnej odpłaty” z V księgi *Etyki*, choć oceny tej nie uzasadnia. Podkreśla jedynie, że po wiekach model ten mógł zainspirować w jakiś sposób marksistowską koncepcję wartości opartej na pracy, a w konsekwencji – marksistowską teorię wyzysku (tym sposobem Huerta czyni Arystotelesa jakby „pra-ojcem” tej ostatniej teorii)¹⁹. Nie przekonuje jednak argumentacja, iż Arystoteles miałby inspirować taką koncepcję wartości,

¹⁶ Aspekt ten podkreśla silnie Mateusz z Krakowa w dziele *De translatione rerum temporalium*, pars II, tract. 2, cap. 14 [przesłanka 7.] (ed.: Mateusz z Krakowa, *O nabywaniu i przekazywaniu dóbr: podstawowe pojęcia, lichwa i etyka kupiecka*, wyd. M. W. Bukala, Kęty 2011, ss. 246–248 [tekst łac.]/247–249 [przekł.]).

¹⁷ Raimundus de Pennaforte, *Summa de paenitentia*, II, 7, n. 7; *Summa fratris Alexandri*, III, n. 380. O tych koncepcjach zob.: M. W. Bukala, *Risk and Medieval Negotium. Studies of the Attitude towards Entrepreneurship: from Peter the Chanter to Clarus Florentinus*, foreword by P. Prodi, Spoleto 2014, ss. 127–131, 144–150.

¹⁸ P. Drucker, *Spółczeństwo pokapitalistyczne*, przeł. G. Karnas, Warszawa 1999, s. 175–176.

¹⁹ Por. J. Huerta de Soto, *Economic Thought in Ancient Greece*, op. cit.: „Aristotle also failed to explain the reasons for exchanges. He mistakenly concluded that when they occur, there must be ‘proportional reciprocity’ (an erroneous idea Marx would ultimately use to form the basis of the false theory of labor value and its corollary, the Marxist theory of exploitation)”.

wskazując na różny wkład pracy uczestniczących w wymianie różnych producentów i na potrzebę „wyrównania między nimi”. Arystoteles akcentuje tu bowiem przede wszystkim różną wartość wymienianych dóbr i nierówny wkład producentów, który uniemożliwia wymianę według zasady zwykłego arytmetycznego wyrównania i wymaga zastosowania „wyrównania proporcjonalnego” z użyciem pieniądza. Arystotelesowy termin *χρεία* (*chreia*) – przeważnie tłumaczony na łacinę jako *indigentia*, czyli „potrzeba” – był wprawdzie niekiedy oddawany w przekładach łacińskich słowem *opus*, tłumaczonym między innymi jako „praca”, jednakże jest to tylko jedna z wersji przekładu, stosowana zwłaszcza przez Alberta Wielkiego²⁰. Ponadto sam termin *opus* oznacza przede wszystkim „dzieło”, owoc pracy, a nie wkład pracy, jako miernik wartości (w rozumieniu, w jakim wiązał pracę z wartością ekonomiczną Marks).

Ważne nieporozumienie związane z krytyką Arystotelesesa zawarte jest również we wnioskowaniu: zakres obserwacji rzeczywistości ekonomicznej był ograniczony, ponieważ badany filozof skupiał się na aspektach etycznych. Rozumowanie to znajdziemy między innymi u M. Gorazdy²¹. Bezpodstawność takiego wnioskowania pokazuje Schumpeter pisząc, że nie ma nic „dalszego od prawdy”. Zainteresowanie etyką w wycenianiu dóbr było bowiem jednym z silniejszych motywów rozwoju analizy mechanizmów rynkowych, na co wskazują – według czołowego przedstawiciela szkoły austriackiej – przykłady średniowiecznych scholastyków²². Wielkim uproszczeniem okazuje się teza – głęboko zakorzeniona w myśleniu wielu historyków idei – która za pozytywną przesłankę postępu analizy ekonomicznej uznaje „uwolnienie się” od wartościowania.

Przy tej okazji warto podkreślić, że arbitralną nadinterpretacją jest utożsamienie Arystotelesowego matematycznego modelu „proporcjonalnej zapłaty” z pojęciem sprawiedliwej (słusznej) ceny, wypracowanym przecież dopiero wiele wieków później przez średniowiecznych kanonistów²³. Poję-

²⁰ O. Langholm, *Economics in the Medieval Schools...*, *op. cit.*, s. 185–190.

²¹ Por. M. Gorazda, *Filozofia ekonomii*, *op. cit.*, s. 43: „Sam natomiast Arystoteles, lokując swoje rozważania dotyczące rynku w obszarze moralności i polityki, z obserwacją empiryczną nie miał nic wspólnego”.

²² Por. J. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, *op. cit.*, s. 60: „Preoccupation with the ethics of pricing, as the example of the latter scholastics suffices to show, is precisely one of the strongest motives a man can possibly have for analyzing actual market mechanisms” (wyróżnione – M.B.)

²³ Na temat koncepcji słusznej ceny zob.: M. W. Bukala, *Geneza etyki działalności gospodarczej*, [w:] *Biznes, etyka, odpowiedzialność. Podręcznik akademicki*, red. W. Gasparski *et al.*, Warszawa 2012, s. 201–216, zob. s. 207; oraz definicję: *ibidem*, s. 561; por. dalej przyp. 26.

cie to nie występuje u Arystotelesa. Stagiryta, jak zaznaczyłem, wskazuje jedynie na potrzebę proporcjonalnego wyrównania pieniężnego między uczestnikami wymiany, których wkład jest z założenia nierówny. Różne dobra zestawiane są ze sobą w geometrycznym modelu wymiany – Arystoteles pisze tu przykładowo o produktach szewca i budowniczego lub rolnika i lekarza. Wynagrodzenie tych, którzy wnoszą swój wkład do wymiany, jest proporcjonalne do wartości tego wkładu. Stagiryta analizuje tu podstawy działania wymiany i funkcję pieniądza, nie koncentrując się bynajmniej na kwestii wartości dóbr ani jej sprawiedliwej wyceny. Zaznacza jedynie, że miernikiem wartości wkładu uczestnika wymiany jest *chreia*, czyli potrzeba, którą zaspokaja on w społeczeństwie²⁴. Uwagi M. Gorazdy o sprawiedliwej cenie u Arystotelesa są zatem anachroniczne i zupełnie mylące!²⁵ Nieporozumieniem jest również dostrzegalne u Gorazdy założenie, że stosowanie pojęcia „sprawiedliwej/słusznej ceny” miałyby wskazywać na oderwanie autora od realiów ekonomicznych. Koncepcja słusznej ceny przyczyniła się bowiem do wypracowania pojęcia rynku, w związku z pojęciem „wspólności”, „powszechności” oszacowania (co pokazały między innymi studia Paolo Prodiego²⁶, a sygnalizował to wcześniej Schumpeter, pisząc o relacji między etyką a analizą ekonomiczną)... Ale akurat u Arystotelesa nie znajdujemy jeszcze ani rozbudowanej koncepcji wartości ekonomicznej, ani szerszych odniesień do rynku.

Ocena znaczenia myśli Arystotelesa zależy od zdefiniowania przyjętej perspektywy badawczej. W perspektywie „filozofii gospodarczej” ten wkład rysuje się jako bardzo istotny. Natomiast trudniejsza jest jego ocena w przyjmowanej przez M. Gorazdę perspektywie „filozofii ekonomii”, rozumianej jako filozofia nauki, gdyż trudno mówić o odrębnym istnieniu tej dyscypliny w IV w. p.n.e. Autor *Filozofii ekonomii* formułuje jednak wiele ocen dotyczących „filozofii gospodarczej” bądź elementów analizy ekonomicznej u Arystotelesa... Niestety oceny te oparte są w dużej mierze na nieporozumieniach bądź błędnych założeniach przyjmowanych *a priori* (jak teza o relacji między analizą ekonomiczną a zainteresowaniami etycznymi badanych myślicieli).

²⁴ Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, V, 5 (1133a–1133b), przekł. w: *idem*, *Dzieła wszystkie*, t. 5, Warszawa 2000, s. 177–179.

²⁵ M. Gorazda objaśniając tekst, którego najwyraźniej nie rozumie, próbuje tym uzasadnić deprecjonowanie wkładu Stagiryty, por.: *Filozofia ekonomii*, *op. cit.*, s. 49–50: „[...] cena sprawiedliwa powinna być o tyle samo procent większa od ceny niższej [...] [*sic!*]”.

²⁶ P. Prodi, *Settimo non rubare. Furto e mercato nella storia dell'Occidente*, Bologna 2009, s. 81; zob. M. W. Bukala, *Siódme: „Nie kradnij”*. *O średniowiecznym odkrywaniu rynku na marginesie książki Paola Prodiego*, „Rocznik Tomistyczny”, t. 7 2018, s. 177–191.

Aktualność wybranych aspektów myśli Arystotelesa

Wbrew cytowanym ujęciom, deprecjonującym znaczenie myśli etyczno-ekonomicznej Arystotelesa, niektóre aspekty koncepcji wydają się szczególnie aktualne. Mam na myśli głównie: (1) związek między ekonomią a etyką; (2) całościowe rozumienie zagadnień gospodarczych (odróżniające się od współczesnych teorii ekonomicznych, przyjmujących wiele abstrakcyjnych założeń); (3) akcentowanie i m m a n e n t n y c h celów każdej pracy i działalności.

W nawiązaniu do pierwszego aspektu Ricardo Crespo podkreśla, że idee ekonomiczne Stagiryty rozwijane są w ramach filozofii praktycznej, a filozofia praktyczna dotyczy działania²⁷. Przedmiotem koncepcji ekonomicznych są zatem nasze działania i decyzje dotyczące dóbr materialnych. Arystoteles przypomina nam też, że kontekst etyczny i polityczny ma zasadnicze znaczenie dla decyzji ekonomicznych, które przecież nie są podejmowane w próżni²⁸ (ale, jak warto dodać, zawsze w konkretnej rzeczywistości historycznej).

Podkreśla się również, że Arystoteles, niezależnie od wskazanego praktycznego nastawienia, stara się zrozumieć i wyjaśnić rzeczywistość, a nie jedynie szukać rozwiązań określonych problemów (na przykład gospodarczych). Ujęcie bliskie Arystotelesowemu po wielu wiekach zaprezentuje między innymi Ludwig von Mises. Inaczej natomiast podchodzi do tego zagadnienia na przykład Milton Friedman: o znaczeniu teorii decyduje jedynie to, w jakim stopniu umożliwia ona przewidywanie przyszłych zdarzeń („a predictive power of the theory”)²⁹, niezależnie od tego, w jakim stopniu teoria ta opiera się na idealizacji rzeczywistości³⁰. Formułowany w tej perspektywie zarzut wobec Friedmana, i większości współczesnych ekonomistów, nie dotyczy stosowania abstrakcji (idealizacji) precyzującej pewne zależności (*precisive abstraction*) – która pojawia się między innymi w formule *ceteris paribus*, stosowanej przecież w ramach dyscyplin praktycznych już od średniowiecza. Dotyczy natomiast pomijania pewnych aspektów, a więc braku wskazania ich (*non-precisive abstraction*). Wydaje się, że właśnie nawiązanie do mistrza ze Stagiry i filozofii klasycznej może chronić ekonomię przez pokusą zbyt szerokiego oparcia się na idealizacji.

²⁷ R. Crespo, *Aristotle on the Economy*, op. cit., s. 66

²⁸ *Ibidem*, s. 64.

²⁹ M. Gorzda tłumaczy to określenie jako: „siła/moc predykcyjna” teorii. Ta kalka językowa budzi jednak wątpliwości.

³⁰ R. Long, *Realism and Abstraction in Economics: Aristotle and Mises versus Friedman*, „The Quarterly Journal of the Austrian Economics”, t. 9, 2006, nr 3, s. 3–23, zob. 5–8 (o obu typach idealizacji pisze również Tomasz z Akwinu: *Summa theologiae*, I, q. 85, 1, ad 1).

Tu warto dodać, że M. Gorazda w mało precyzyjny sposób objaśnia stosowanie idealizacji w etyce i w ekonomii, a jego wywody mylnie sugerują, że zastrzeżenie *ceteris paribus* jako pierwsze zastosowały nauki przyrodnicze³¹, podczas gdy już wcześniej występowało ono w tekstach z dziedziny filozofii moralnej i „teologii praktycznej”³².

Do Arystotelesa nawiązuje się także w dyskusji nad zagadnieniem celu istnienia przedsiębiorstwa. Wielu autorów, zwłaszcza podejmujących problematykę przedsiębiorstwa w ramach filozofii i nauki o zarządzaniu, kwestionuje określenie „zysk jest celem przedsiębiorstwa” (związane z koncepcją przedsiębiorstwa pochodzącą od Davida Ricarda). Należą do nich między innymi Józef M. Bocheński³³ i Peter Drucker³⁴. Bocheński podejmuje zagadnienie przedsiębiorstwa w ogólnej filozoficznej perspektywie i proponuje przyjęcia pojęcia celu immanentnego, niezależnego od aktualnych preferencji pracowników, interesariuszy³⁵ czy nawet akcjonariuszy. Za taki cel immanentny uważa Bocheński produkcję określonych dóbr lub świadczenie określonych usług. W pracy dominikańskiego myśliciela o filozofii przedsiębiorstwa znajdujemy ciekawą przeciwwagę dla XIX-wiecznej koncepcji utożsamiającej „przedsiębiorcę” z „kapitalistą” (którą, *nota bene*, przyjmuje *a priori* M. Gorazda!). Ta oryginalna analiza przedsiębiorstwa, przeprowadzona u schyłku XX wieku, zakorzeniona jest w myśli Arystotelesa, którego zresztą autor uważał za główny historyczny punkt odniesienia w uprawianej przez siebie filozofii analitycznej³⁶. Zastosowane pojęcia mają Arystotelesowy rodowód. Rozróżnienie między tym, co wynika immanentnie z właściwości rzeczy, a tym, co związane jest transcendentnie intencją podmiotu, również pochodzi od Arystotelesa; przykładowo: według Stagiryty zastosowaniem dóbr związanym z ich immanentnymi właściwościami jest ich używanie, czym innym jest natomiast ich zastosowanie w obrocie

³¹ M. Gorazda, *Filozofia ekonomii*, *op. cit.*, s. 365–367.

³² Przykładowo w XIV-wiecznym traktacie o kupiectwie Mateusza z Krakowa (*De translatione rerum temporalium*, pars II, tract. 2) określenie *ceteris paribus* pojawia się 8 razy (*ed. cit.*, s. 178–256 [tekst łac.] / 179–257 [przekł.]). Dziedzina teologii praktycznej dziś określana jest jako teologia moralna.

³³ J. M. Bocheński, *Uwagi filozoficzne o przedsiębiorstwie...*, *op. cit.* O tej pracy zob.: A. Czech, *Józefa Bocheńskiego analiza pojęcia systemu i celu*, [w:] *Rozwój przedsiębiorstwa...*, *op. cit.*, s. 45–58; A. Kmiecik, *O filozofii przedsiębiorstwa Józefa M. Bocheńskiego i współczesnym kryzysie finansowym*, „Filo-Sofija”, t. 13, 2013, nr 21 [2], s. 159–170.

³⁴ P. Drucker, *The Information Executives Truly Need*, „Harvard Business Review”, 1995, issue Jan.-Feb.

³⁵ Bocheński nie stosował jeszcze terminu *interesariusze*, ale odnosił się do treści, którą ten termin oznacza.

³⁶ J. M. Bocheński, *Filozofia analityczna*, „Odra”, t. 29, 1989; (dostępne również w antologii: *idem, Sens życia i inne eseje*, Kraków 1993, s. 136–147).

handlowym³⁷. Słusznie wskazano, że cytowana praca stanowi przykład kontynuacji Arystotelesowego podejścia do przedsięwzięć gospodarczych w perspektywie ontologicznej:

Można spojrzeć na przedsiębiorstwo w aspekcie ontologicznym, epistemologicznym, antropologicznym, etycznym. Te analizy filozofa też będą wyglądały różnie, zależnie od tego, co się uzna za filozofię pierwszą (ontologię – Arystoteles, epistemologię – Kant, antropologię – Heidegger, etykę – Levinas). Dla Bocheńskiego filozofią pierwszą była ontologia³⁸.

Niepełny charakter analizy ekonomicznej i filozofii gospodarczej Arystotelesa nie przekreśla ich aktualności i przydatności dla dalszych studiów analitycznych. Potwierdzają to przywołane przeze mnie na wstępie uwagi J. Schumpetera, współczesne studia R. Crespo oraz szczegółowe prace analityczne wychodzące z założeń Arystotelesowych, jak praca J. M. Bocheńskiego. W perspektywie „filozofii gospodarczej” i „filozofii ekonomii” wkład Arystotelesa jest zatem niewątpliwie czymś więcej niż tylko historyczną ciekawostką.

MARCIN W. BUKAŁA – dr hab., profesor w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN, w Zakładzie Historii Filozofii Starożytnej i Średniowiecznej. Zajmuje się historią etyki i teologii moralnej w Średniowieczu, w tym zwłaszcza ówczesnymi poglądami na pracę i przedsiębiorczość, a także historią prawa kanonicznego i edukacji. Jest wydawcą tekstów z filozofii i teologii polskiej XIV i XV wieku. Po uzyskaniu doktoratu był stypendystą Uniwersytetu Bolońskiego (2005–2007), gdzie prowadził badania pod opieką Profesora Ovidia Capitaniego. Jest współautorem podręcznika *Biznes, etyka, odpowiedzialność* (Warszawa 2012). Napisał m.in.: monografię *Risk and Medieval 'Negotium'...* (Spoleto, 2014), o pojmowaniu ryzyka gospodarczego w prawie kanonicznym i teologii pierwszej połowy XIII stulecia (wyróżnioną nagrodą Premiera RP za rozprawę habilitacyjną).

MARCIN W. BUKAŁA – PhD, DSc, Associated Professor at the Institute of Philosophy and Sociology of the Polish Academy of Sciences in Warsaw, Department of History of Ancient and Medieval Philosophy. He deals with the history of ethics and moral theology in the Middle Ages, especially with the views on work and entrepreneurship, as well as the history of canon law and education; he is also involved in elaboration of critical editions of the texts of late medieval Polish philosophy and theology. After obtaining a PhD degree, he

³⁷ „Każda rzecz posiadana może być dwojako użyta, w obu wypadkach używa się tej samej rzeczy, ale nie w ten sam sposób. W jednym wypadku użycie związane jest z właściwością danej rzeczy, a w drugim zaś nie; a więc np. obuwie służy do obucia, ale może stanowić również i przedmiot wymiany”. – *Polityka*, I, 3 (1257a), *translatio cit.*, s. 36.

³⁸ A. Kmiecik, *O filozofii przedsiębiorstwa Józefa M. Bocheńskiego i współczesnym kryzysie finansowym*, *op. cit.*, s. 170.

was a research fellow at the University of Bologna (2005–2007), under the supervision of Professor Ovidio Capitani. M. W. Bukała is the co-author of the textbook *Biznes, etyka, odpowiedzialność* (Warszawa, 2012). His publications include, among others, the monograph *Risk and Medieval 'Negotium' ...* (Spoleto, 2014), on the understanding of economic risk in canon law and theology of the first half of the 13th century (the book received the Prime Minister's award for habilitation dissertations).

ORCID: 0000-0002-6489-9137

